

ղեղին եւ ոչ ալ սրտին մէջ կը գտնուի, եւ քիչ մ'ետքը Ռումանիայի՝ իւր համօրէն որդւոց ջանքովն իւր արդի տէրութիւն հաստատուելէն ու արեւելեան պետութեանց մէջ՝ տեղի գտնելէն վերջը՝ այս ամէն բանէ ետքը, կ'ըսենք, Ռումանացոց համար Հայերն ստեղծու եւ զանազան սարակաց կեանքէն մերժուելու՝ ինչպէս եւ վերջնոցս համար իրենց այն կողմացեալ կեանքը շարունակելու ամէն արդար պատճառ այլ եւս դադարած է. այն ժամանակէն ի վեր սկսած է գործնելու՝ Հայոց երկրին տիրող տարբեր հետ ձուլուիլը, Նոր սերնդեան պիտոյից անբաւական դպրոցաց երեսէ ձգուելովն յառաջ եկած լեզուին կորուստը, ինչպէս եւ երկրորդաբար՝ աւանդութեանց կորուսիլը՝ որ առաջնոյն հետեւումն է, յայտնապէս կ'ապացուցանեն թէ ժամանակն իւր գործը կը կատարէ: Եւ այս ձուլուիլը՝ որուն վրայ ունեց թերեւս ցուրի կամ ոչ՝ յաջորդաբար կը յառաջանայ երկրին քաղաքակրթող կարգադրութեանց պաշտպանութեան ներքեւ, որոնց ազդեցութիւնը ոչ զքերէնս չափաւորել, թող թէ խափանել: Չուլման այս առաջդիմութիւնը չեն կրնար յապաղել այն սահմանութիւն անձինք՝ որ ուսումնական մարդու բնական զգածմամբ՝ ուզելով իրենց գոյութեան աղբիւրը ձանձնալ՝ կ'ուսանին իրենց նախնեաց լեզուն ու պատմութիւնը, ինչպէս եւ չեն կրնար նոյնը փութացնել անոնք՝ որ պատարակելի զգածմամբ մը կը ծածկեն իրենց անունն ու ծագումը, որպէս զի փոխանակ Հայկն ու Արամը՝ զՏրայանոս ու Արեղիանոս իրենց նախնիք հրատարակեն:

Այս տողերն աւարտելով՝ չենք կրնար շնկատել որ եթէ այս՝ ազգային պատմութեան համար ամենամեծ ճոխութիւն ունեցող քննադատին նորագոյն եւ յիշատակարանաց աւելի համաձայն կարծիքս՝ Ռումանացոց առ Հայս զգածմանց նկատմամբ՝ Միխայիլ որդեգրութեան հետ կը հասգիպի այնպէս՝ ինչպէս si parva licet componere magnis առածը կ'ըսէ, եւ թէ իւր այս նոր կարծիքը՝ նախորդէն նուազ նպատակ ուր է ուսումնական ժողովրդեան համար՝ այսու հանգերձ նոյնին ճանջցուելովն ու հրատարակուելովն երկրին փառքը չի նսեմանար ամենեւին: Պր. Հայտէու իւր վերջին ուսումնասիրութեամբն ամենուն՝ բայց զխաւորաբար մեզ եւ մեր յունածէս Ռումանացի եւ հայածէս Ռումանացի սերնդոց տուաւ նոր միջոց մ'եւս, որով կարող ենք այժմ գնահատել ըստ արւսականոյն Ռումանիայի կրած դժբաւութիւններն

ու կանգնած յաղթանակները հանգերձ ամենայն արժանեզօր ստացած է ճշմարիտ քաղաքանութեան պատերազմի դաշտին վրայ:

Իրաց ներկայ վիճակ նկատելով՝ կ'երեւայ մեզ թէ խղի մտաց այն նախակարգ ու էական ազատութիւնը ազգային ժառանգութիւնը կազմող իրաւանց ու ազատութեանց ցանկին մէջէն երբեք պակսած չէ, երեւոյթ մը՝ որ իր ցուցնէ թէ մարդս որչափ դիւրամէտ է բարոյն վարժելու եւ չարը մոռնալու: Մեր այսօրս վայելած կարգաւորութեանց համար մեծարանքն ինչպէս եւ երախտագիտութիւնն՝ այն անձանց նկատմամբ՝ որոնք երկիրն օտար եւ իրն այնչափ փնասակար ազդեցութիւններէն ազատելով՝ կրցած են իւր որդւոց մէջ եղած ատելութիւնը դուլելի ու արդիւնաբեր նախանձադրութեան մը փոխել, որով միաբան կ'աշխատին հասարակաց երկրին բարորութեանն ու երջանկութեանն — զգալաբար կ'աճին՝ երբ կը նկատենք այն ժամանակներն եւ սոյոգ վիճակները՝ որով կարող կ'ըլլանք համեմատութիւն մ'ընել ներկայիս ու հաղիւ հնարաւոր երեւցող անցելոյ մը մէջ:

Գ. Մ. ՊՐԱՆՔԻՆ

ԱՅՐԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ

ԿՐԻՎՈՍ

Ձ.

Կովկասի Ռուսաց տիրապետութիւնէն ետքն եղած ազգահամարները նշանաւոր զարգացում մը կը ցուցնեն. 1876ին Կովկասի բնակիչները հաշուեցան 4,661,000 հոգի, 1877ի մարդահամարն այս թիւը բարձրացուց 5,391,000 հոգւոյ, վերջապէս 1882էն ետքն եղած պլեայլ մարդահամարները ցուցուցին որ Կովկասի մէջն առնելով նոր առնուած երկիրներն, այսինքն կարս (162,000) եւ բաթում (92,000) գաւառներն, կը սնուցանէր 1885ին 7,307,849 հոգի: Խառութեան կողմանէ հիւսիսային Կովկասի մէջ 10,3 հոգի կ'իյնայ ամէն քառակուսի հազարամեզրի վրայ, կենդոնականին մէջ՝ 13,6, որ նման է եւրոպական Ռուսիոյ հարաւային մասին: Քուիթայիս, Երիւան եւ Տփղիս նահանգները շատ աւելի խիտ բնակութիւն ունին, այսինքն՝ Քուիթայիս 33,6, Երիւան՝ 20,8 եւ Տփղիս 17,8 ամէն քառակուսի հազարամեզրի վրայ: Մեծերոց վրայ ծննդոց աճումն է շէրջ 13 հոգի 1000

Հողւոյ վրայ, կամ 1,3%: Անձնասպանութիւնը սատարի Համեմատութեամբ բարձր են Վովկասի մէջ, եւ վիճակագրութիւնը կը ցուցնէ որ երկու սեռի մէջ Հաւասար են, երեւոյթ մ'որ բուլղովին Հակասական է Եւրոպոյի, ուր արտնց անձնասպանութիւնը 3—4 անգամ աւելի են քան կանանցն:

Այս 7¹/₂ միլիոն ժողովուրդն անՀամար ազգաց կոյտ մըն է, բայց գլխաւորներն են Ռուսը, Հայը, Վրացիք իրենց ազգակից տոհմերովն ու թաթարք՝ իրենց ճիւղերովն: Ընդհանուրն խօսելով՝ Վովկասի կենդանին ու Անգրիովկասի աբեւմուսէն կողմն բռնած են այնպիսի ազգերու խմբեր, որոնց ազգակցութիւնն աշխարհի ուրիշ ազգաց հետ չէ գտնուած. ասոնք են Բարթիվէններն կա՝ Իբերացիք ու արեւելեան եւ արեւմտեան Լեռնակալք, զասոնք կրնանք "բուն Վովկասցի", անուանել, վասն զի Վովկասէն դուրս գրեթէ չեն գտնուիր, եւ միայն բուլղովին շնչն մաս մը Ասիական Տաճկաստանի մէջ ալ կը բնակի: Սպիտակ ցեղէն են, բայց նոյն ցեղին ուրիշ ծանօթ ազգաց հետ ազգակցութիւն չունենալով՝ Գ. Միլլէր զասոնք "Վզդիացեալ ազգեր", կ'անուանէ: Բուն Վովկասցիք չըլապատուած են սպիտակ ցեղի ուրիշ ազգերի եւ մանկուական ցեղի. յետոյ եկան Ռուսներն եւ շնչին թուով Եւրոպացիք:

Զազուրսկի (Zazoursky) եւ Սայաթլից սա դասաւորութիւնն ըրած են Վովկասի ամէն ազգաց.

Ա. Սպիտակ ցեղ.

Ա. Հնդկիկ-եւրոպական (արիական) ընտանիք, որմէ կը գտնուին

1. Սլւն- ցեւ, եւ են գլխաւորաբար — Ռուսներ, որ Տիւրքիային Վովկասի մեծամասնութիւնը կը կազմեն, գլխաւորաբար Վուպան (1,087,000), Ստաւրոպոլ (500.000) նահանգները բռնելով եւ Տերեկի բնակչաց երեքին մէկն են (220.000): Անգրիովկասի քաղաքացի մէջ եւ սյուրբ իրենց գաղթականութիւնքն ու բանակն ի միասին 115.000 հոգի կը կազմեն, ուստի, Ռուսաց Վովկասի մէջ ունեցած թիւն է իւրը 1,925.000 հոգի: — Բ. Բանի մը Հազար Լեւնցի. Գ. Զեմբի աւելի սակաւաթիւ, եւ աննշանակ թուով ուրիշ Սլաններ:

2. Լիւթուսկան ցեղն սակաւաթիւ Լիթուացիք:

3. Գերմանական ցեղն իւրեւ 21.000 Գերմանացի Տիւրքիային Վովկասի եւ Անգրիովկասի մէջ տարածուած:

4. Ռուսական ցեղն կան քանի մը Հազար գաղթականք՝ Ռուսն, Գաղղիացի եւ Իտալացի:

5. Պեւսկան ցեւ, իւր 47.000 Թշն գաղթական, որոնց ամէնէն բազմաթիւ մասն (23.000) կը բնակի Կարսի նահանգին մէջ:

6. Իւթուսկան ցեղն բազմազգի են, որոնց մէջ կան՝

ա. Օսեր: Ասոնքմէ 75.000 հոգի կը բնակին Տիւրքիային Վովկասի, Տերեկի եւ կենդանական Վովկասի մէջ, չորս կողմանէ՝ "Բուն-Վովկասցի", ազգերէն պաշարուած, մէկ մասն կտրելով լեռնաշղթան անցած է Հարաւ եւ Վրաց բնակած վայրերը մտած է՝ Լիակվի, Կսանկի եւ Ռիոն գետոց աղբերականց կողմերը: Տիգրիսի նահանգին մէջ 35.000 են, որոնցմէ 19.000 հոգի Գորի, 13.000 Դուշեթ եւ 3000 Ռաջա (Բուլկասի նահանգ) գաւառները կը բնակին: Ռուսի Օսերուն ամբողջական թիւը կրնանք իւր 130.000 հոգի գնել: Իրենց լեզուն երանեան է եւ կը բաժնուի սա գաւառականներու. Տաքաուրեան կամ Իրոնեան եւ Գրգորեան, առաջնոյն շատ մօտ է Տուալեան բարբառը:

Բ. Գարգիլներ, որ երբեմն այնպէս մեծ դեր խաղացած են արեւելեան Անգրիովկասի մէջ, այժմ Հազար 12.000 են, եւ կը բնակին Բաքուի եւ Տիգրիսի նահանգաց մէջ. զարմանք է որ վիճակագրութեանց մէջ եւ ոչ մէկ պարտիկ նշանակուած է Երիւանի եւ Գանձակի նահանգներուն մէջ:

Գ. Թաթարք, որ պարսկերէնի ազգակից լեզու մը կը խօսին, 82 հազար են, մեծաւ մասամբ Բաքուի եւ Վուպանի նահանգաց մէջ:

Դ. Տաշկէնէն կը բնակին Լեւկորանի մէջ՝ իւր 43 հազար հոգի:

Ե. Բրեթեր ամբողջ Անգրիովկասի մէջ 72.000 են, եւ կը բնակին գլխաւորաբար Երիւանի (28.000) եւ Կարսի (27.000) նահանգաց եւ Գանձակի քանի մը գաւառաց մէջ: Բաքուի գաւառի եւ Տիգրիսի նահանգին Բրեթեր վաշկատուն են: Թէ՛ Կարմաշի եւ Թէ՛ Լուլ բարբառները կը խօսուին հոս, առասկան սահմանին վրայ՝ առաջինը:

7. Հայ, որ յառաջ իրանեան ցեղին կը վերագրուէին, ուրոյն ցեղ մը կը կազմեն ըստ նոր քննութեանց: Վովկասի մէջ իրենց բուն տեղն է Երիւանի (290.000 հոգի) եւ Գանձակի (200.000) նահանգները, բայց նաեւ Տիգրիսին (100.000) եւ Կարսին (37.000): Բաքուի նահանգին մէջ 25.000 են, աւելի քիչ արեւմտեան Անգրիովկասի մէջ (12.000). Տիւրքիային

հովիտների մէջ Հայոց գաղթականութեանց թիւն է 27.000 եւ կը բնակին Գրգար, Մոզգոկ, Ս. խաչ, Վաղարիկովկաս եւ Եղեգնիս: Հաշուելով նաեւ Հայ կաթողիկեաները՝ Հայոց թիւը կը հասնի իբր 750.000:¹

Բ. Սեփան ընդհանր շատ աննշան է եւ կը բաղկանայ Հրէից (իբր 38.000) եւ Ասորիներէ քաղաքներէ (իբր 3000):

Ռ. Բուռն-Կոպիտանց ցեղ.

ա. Քաղաքներ (Երեւան) Խոթ, որուն կը վերաբերին՝

1. Վառնի իրենց մանրաբաժանութեանը, այսինքն՝

ա. Բառն Վառնի, որ կը բնակին Տիգրիսի նահանգին մէջ, ի կարտայիւս եւ կախիթ: Եթէ ի միասին հաշուենք Զախիթանի ինդիոններն ու երբեմն մահադանութեան դարձածներն թիւը կ'ըլլայ իբր 10.000:

Բ. Լեւոնի Վառնի՝ խեղուներն, զաւանդներ, Տուշիթի բնակչաց մեծ մասն (այս երկրին Ծովերը շէնքներու ազգակից են) իբր 20.000:

Գ. Իսթիքներն եւ Գառնիցի (Քաղաքայիսի նահանգ) իբր 380.000:

Դ. Ալեքսիս, Կառնիսներն եւ ընդհանրապէս որ կը բնակին Բաղթումի գաւառին մէջ (Արտուկի վայրերն եւ անմատչելի կրճերուն, Մուրկուի, խառիթի մէջ են) իբր 46.000: Վերջներն մահադանութեան վրայից են. մահադանութեան վրայից կան նաեւ Ախիւսայի գաւառին մէջ:

Վրացաց այս մանրաբաժանները այլեւայլ պարագայից բերմամբ եղած են, եւ այնչափ խոր չեն՝ որ ուրոյն ազգեր համարուին՝ բուն վրացիներէն անըստ: Ուստի վրացաց ամբողջական թիւը կ'ըլլայ իբր 755.000:

2. Միւրեքներն, որ յատուկ բայց վրացերէնի մօտ լեզու մը կը խօսին եւ կը բնակին Բուռնիսի նահանգին մէջ, իբր 200.000:

3. Լաւրի՝ Բաղթումի գաւառին մէջ Սեւ-Ծովու ծովափերէն, իբր 2000: Վասն զի Լաւրու մեծագոյն մասը կը բնակի Տաճկաստանի մէջ եւ բաւական թիւի մը կը կազմեն.

4. Սառնի, Բուռնիսի նահանգին մէջ՝ իբր 12.000:

Բ. Լեւոնիսաց Խոթ, որ երկուքի կը բաժանուի՝

¹ Այս թիւը յայտնապէս շատ նուազ է իրականէն, եւ այս մասին այլեւայլ վիճակագրական տեղեկութիւնք շատ տարբեր թիւեր կուտան: Հաւանականաբար 1 միլիոնը՝ Կոնստանդնուպոլիսի հովիտներէն մեծագոյն մարդահամարներն:

1. Արեւոտեան Լեւոնիսաց. Ասորի երկու ճիւղ են՝

ա. Արեւոտեան՝ իբր 42.000 հոգի, որ բնակին գլխաւորաբար Սուխումի գաւառին մէջ (32.000):

Բ. Չերեքներն բաւական մեծ ժողովուրդ մը կազմեն: Բայց վերջին գաղթականութենէն ետքը մնացած են՝ իբր 130.000 հոգի, որոնք այլեւայլ տոհմերու կը բաժնուին: Աշխատողն են կարարներու տոհմերն (72.000) եւ կը բնակին Տերեկի նահանգին մէջ: Տրուած կան այլեւայլ տոհմեր ալ՝ Արապների հարաւակողմն (ամբողջ 57.000), Ինչպիսի են՝ Արաքսիներ (16.000), Բեգուներ (12.000), Բեյաշներ (6000) են:

2. Արեւելեան Լեւոնիսաց, որոնց կարգին են՝

ա. Չերեքներն ու իրենց ազգակից Արաքսիներն, կը բնակին Տերեկի նահանգին մէջ՝ Օսերու աւերակողմն, Տերեկի գետին եւ համանուն նահանգին հարաւային սահմանին մէջտեղ՝ Կարալու կրճէն մինչեւ Ախտալա գետին աղբերակներն, թէեւ այստեղ խառն կը բնակին նաեւ Ղազարներն ու կուրդները: Չերեքներն իբր 195.000 հազար են եւ կը բաժնուին այլեւայլ տոհմերու, որ են բուն Չերեք, Լեւոնային Չերեք, Խաչեր եւ Արաքսի, Վզգակից են նաեւ Ինդուները (28.000), Կեստիներն (3000), որ կը բնակին Վատիկովկասի, Տիւնիթի ու Կուշիթի գաւառներուն մէջ:

Բ. Լիւի կամ Լիւիներ, որ մեծաւ մասամբ Տաղաւտն կը բնակին: Լիւիաց բազմաթիւ բարբառներուն մէջ ամենէն տարածուածներն են՝ աւարներն, զարդերն եւ կուրդներն: Այս լիւիաց խնամութեան շարք դեռ շատ քիչ ուսումնասիրուած է: Այս ազգերն այլեւայլ խումբերու կը բաժնուին՝

1. Աւար-աղբիներն Խոթ, որուն գլխաւոր տոհմը կը կազմեն ի Տուր ծանօթ Աւարներն, եւ որոնց լեզուն բոլոր լեւոնականաց հաղորդակցութեան միջնորդողն եղած է: Աւարները կը բնակին մեծաւ մասամբ Գունիքի գաւառին եւ Աւարաստանի մէջ (Տաղաւտն), եւ գոնէ 100.000 ըլլալու են: Տարածուած են նաեւ Զարաթաշայի մէջ, որուն կէտ բռնած են (30.000) եւ Տերեկի մէջ 12.000, որով Աւարաց թիւը կ'ըլլայ իբր 142.000: Անդիի ճիւղն (արեւելեան Տաղաւտն) բազմաթիւ այլաբնու ազգիկներ կան, որոնք ըստ Զախուրսիկի ազգակից են Աւարներու, եւ են Անդի, Կարասա, Զամալա, Անդալալ, Բաւալալ, Ախուախ, Բուլիխ, Կոդոբերի ազգիկներն (ամենէն իբր 24.000):

կան նաեւ Դիւղի եւ Կուարչի ազգիկներն (իրք 6000):

2. Երկրորդ խումբն է Դարչա կոչուած լեզուն խոսող ազգերն իրենց բարբառներով, Դարչա՝ դաշակցութիւն, կ'ըստի թէ կը նշանակէ, ուստի ազգագրական անուն չէ: Այս խմբին պատկանող ազգիկներն 90.000 հոգի սա բարբառները կը խոսին՝ Կուարչ, Խաչաւ, Կուարչ, եւ նաեւ Կուարչներուն լեզուն:

3. Երկրորդ խումբն է Կուարչոց, որ՝ 87.000 հոգի՝ Սամուր գետին եղբրքները կը բնակին. բայց կան նաեւ Կուարչի եւ Կուարչի (Կանձակի նահանգ) գաւառներու մէջ, որով իրենց ամբողջական թիւն է իրք 131.000: Աս լեզուն չնա ազգակից է Ռուստուներու (11.000) եւ Սակուրներու (15.000, կան նաեւ Զաքաթալայի մէջ՝ 11.000) լեզուն, որոնց Սամուրին վերին աւազանը կը բնակին:

Գ. Ասոնցմէ դուրս կան ազգիկներ ալ, որոնց լեկաց չնա ազգակից ըլլան ապացուցուած չէ, եւ են՝

1. Լեւեր (Ղազիզուսմիկներ) կենդրոնական ճաղատանի մէջ՝ 35.000:

2. Տաւաշներ Տարաւային ճաղատանի մէջ՝ 17.000:

3. Կուարչոնց կենդրոնական ճաղատանի մէջ: Ասոնցմէ դուրս կան բազմաթիւ մանր մանր ազգեր, ինչպէս՝ Ագուրներ (5000), Կրիսի (Krisci, 5000), Զեխի (6000), Բուգուշ. խիւնալուղի:

4. Ուրտոնցի՝ լեզուացի ազգ մ'որ հնագոյն դարերէ եւ վեր Անդրկովկաս անցած է: Հայոց ձեռքը քրիստոնէութիւն ընդունած են ասոնք, բայց մաս մը յետոյ մահմետական եղած է: Այս օրս ուսեալներն լեզուն՝ որ տեղի տուած է հայերէնի՝ կը խօսուի միայն Կուարչի երկու գիւղերուն մէջ, այսինքն Վարդաշէն եւ Նիտ: Ուսեալը թիւն է 10.000, իրենց լեզուն ալ հայերէնի ազգեցութեան ենթարկուած են, բայց նաեւ թաթարներն: Կը ցուցուին մահմետական գիւղեր ալ, որոնք՝ կ'ըստի թէ ուսեալներն հետքը պահած ըլլան:

Բ. Միմիդիանցի ցնդը բազմաթիւ է Կովկասի մէջ եւ հոս եկած հիւսիսէն ու հարաւէն: Անդրկովկասի մէջ բնակողները ճաճկաստանէն

1. Ունեցողը կ'ըսէ թէ Ուսեալից հայ պատմագրաց յիշած Ալաւից սերունդն ըլլան, եւ թէ Զաքուրիկի լեզու արեւմտեան հնապեղութիւնք կը հաստատեն այս կողմէն: Եւստ մէջ Ուսեալից կրնան Ալաւից ցեղակից նաեւ ըստ մերձագոր արեւմտից ըլլալ, բայց ոչ անոնց սերունդը: Հայ պատմագրէր որ Ալաւիները կը յիշեն յաճախ, արդէն անոնց հետ արեւելք կը յիշեն նաեւ Ուսեալիցներն:

ու Պարսկաստանէն եկած են: Ասոնք կը բաժնուին այլեւայլ խմբերու:

ա. Տաւաշներ (Թուրք) ըստանէ, որուն կարգէն են՝

1. Կուարչ Կը Բաւաշներ, այսինքն. ա. Ատրպատականի Թաւաշներ, որոնց լեզուն պարսկերէնի ազգեցութիւնը կրած է, եւ իրենց լեզուն շատ ընդհանրացած է: Աս լեզուն առած են մահմետական Ուսեալից, Զաքաթալայի Մոնգոլները (21.000): Թաթարները մտած են նաեւ Տաւաշատանի ծովափովն մինչեւ Դարբանդ, բայց ա՝ մէնէն բազմաթիւ են Գանձակի (360.000 հոգի) Բաղուի (305.000) եւ Երբւանի (212.000) նահանգաց մէջ: Ատրպատական-թաթարներն խոսող Թաթարները կրնանք իրք 940.000 հոգի հաշուել:

Բ. Թուրքներ կը բնակին Կարսի (42.000) եւ Բաթումի (34.000) մէջ, նաեւ Արդուի (Հաւշէթ) եւ Արտանուշի գաւառաց մէջ: Բուն Բաթումի մէջ իրք 3000 հոգի են: Ասոնց կարգէն գնելու է նաեւ Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի «Թաթարները», որով Թուրքներու ամբողջական թիւը կ'ըլլայ իրք 100.000:

Գ. Թուրքներն եկած են ճաճկաստանէն, եւ կը բնակին Կարսի նահանգին մէջ (9000): Փոքր մաս մ'ալ Ախալցխայի գաւառին մէջ կը բնակի՝ Թուրքներն (== Թուրքներն) անուամբ:

Դ. Կուարչոնցիներն ծագման ու լեզուն վրայ միմիկ են մեր տեղեկութիւնք: Ասոնք կը բնակին Կարսի նահանգին մէջ՝ 24.000 հոգի:

2. Հեւաշներ Կուարչ Կը Բաւաշներ, որոնց կարգէն են՝

ա. Կուարչ Թուրքներ, որոնք Թուրքաց առաջին արշաւանաց ժամանակ՝ Թուրքներն եկած են Կովկաս եւ նախ բնակած այժմու Ռուսաստանի Սեւ եւ Կասպեան ծովերու մէջտեղն եղած տափաստանաց մէջ: Բայց յետոյ իրենց տեղէն մղուած են ասոնք. այժմ Կուարչի աղբերականց շրջակայքը կան 5000 Կուարչ, 44.000 Ստաւրոպոլի նահանգին արեւելեան կողմն եւ 35.000 ալ խաւաս-Եուրոթի շրջանին մէջ: Ստաւրոպոլի Կուարչներն են՝ Կարա-Կուարչ, Աշիկուր-Կուարչ, Զեմբերուր, Կրեման եւ Երիզուր-Կուարչներ:

Բ. Կուարչներ, որ նոյնպէս Թուրքներն եկած են, ազգակից են Կուարչներու, աւելի հարաւ բնակած, այսինքն Կարաւանդի հիւսիսային կողմն եւ Կասպեան ծովու եղբարց վրայ. կան նաեւ Տերեկի մէջ (խաւաս-Եուրոթ եւ Գրըլար) եւ

իրենց թիւն է իբր 77.000, որոնց 44.000 հոգին Տաղաւանի մէջ:

Բ. Լեւոնի Բաբայանի (Կալէնի շրջանին), որոնք ընդհանուր անուն մը չունին եւ բնական տեղւոյ անունը կ'առնուն եւ կը բնակին Մեծ-Կաթարգայի մէջէն հոսող գետերու աղբերականց մօտ: Իրենց ամբողջ թիւն իբր 13.000 է, որուն մէջ են Բալլարներն, Բիւրիգներն, Կուլուններն, Զէգէմներն ու Ուրաքներն:

Գ. Կողայի ձիւղին կը վերաբերին Գաւառները (19.000) Կուրանի աղբերականց մօտ: Ստարորոյի նահանգին մէջ կը գտնուին նաեւ Տրապիզիտ (== Թուրքմէն) վաշխատուն ժողովուրդն:

Բ. Բան ձեռքիւն յեւ: Քաւաթերան լեզուն ուրալ-ալթայեան մոնղոլական խմբին կը վերաբերի: Վաշխատուն ժողովուրդը՝ 10.000 հոգի՝ Ղըրղըզներն մոռելով Վոլկայի գետաբերնէն՝ անցած են Ստարորոյ նահանգին տափաստանները. իրենց վրանները կը կանգունին երբեմն նաեւ Տերեկ գետին աջ եզերքին վրայ:

Գ. Ֆիւնիսի յեղի ներկայացուցիչը նոր ժամանակներն եկած են Կովկաս շնչին թուով են հաստատուած Ստարորոյի նահանգին մէջ եւ Սեւ Ծովու եզերքը, իբր՝ 1400 հոգի:

Եթէ Կովկասեան լեռներէ բաժնուած Տիւսիսային տափաստանները մէկդի հանենք, կը գտնուի որ Կովկասի մեծագոյն բնակիչներն են՝ Բուռ-Կովկասցիք (Վրացիք, Լեռնականք եւն), Լաչը ու Թաթարք:

(Ըբրանայիւն)

Հ. Թ. Տ.

ԲԺԾԳԱԿԱՆ

Ձ.3.

ՓԲ. ԲԺԾԳԱՐԱՆ ԱՍԱՐԱՆ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻՈՅ
ԵՒ ԱՅԼ ՆՈՐԱՅԻՈՅ ԲԺԾԳ. ԳՐԱԴԻԹԻՆՔ

Հետազոտութեանց մէջ հայերեն բժշկական գրուածք նկատմամբ այս ընդհանուր դիտարկութիւնն ըրած ենք որ նոյն գրութիւնը՝ թէեւ յանձնուի միտ լսի թարգմանութիւնք չեն, սակայն եւ ոչ բարբառին անկախ եւ ինքնակազմ հեղինակութիւնք են: (Տես Հատ 14՝ վերջերս): Եթէ այսպիսի ըստմանեայ եւեթ անկախութիւն եւ ինքնակազմութիւն ունին հայերեն հնագոյն բժշկական գրուածք անգամ, եթէ ի նման համագաման կը գտնուին նոյն իսկ բաղմամբէ գրուած երկա-

նորութիւնք միշտ ժամանակաց ազգային նշանակութիւնք բժշկին Ամիրադլամայ, — ապա ինչ պէտք է ընել այս բժշկագիտէն ետեւ հնագոյնէ յերեւան ելած բժշկաբանաց վրայ, որոց համար հնար է առանց շարժապանութեան հաստատել՝ թէ անոնց պարունակութեան մեծ մասն հետեւ-սղութիւն է, կամ՝ ծշչազգայն եւ՝ բանաբանութիւն, Ամիրադլամայ բժշկագիտի գրութիւններն: Իսկայ կան յայտարար, նա թէ՛ ի յետագայուն իսկ, ոչ սակաւ հասակաւորք որ քաղաք եւ ի հնագոյն գրուածք, Այս հայեցումով՝ չեն կարող առանց յիշատակութեան թաղուել եւ ոչ իսկ յետին ժամանակաց բժշկական գրուածքներն, որ իւրիւրիւ կարելի կընան հաստատել յամբողջութիւն պատմութեան ազգային բժշկականութեան, եւ ի բանասիրական տեսակիւն իսկ՝ բոլորովին խոտան չեն: — Սկիւրք այսպիսեաց Հնագիտէն:

Ա. ԲԺԾԳԱՐԱՆ ԱՍԱՐԱՆ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻՈՅ

Զեռագրներու հրատարակող Յոսիպով եւ Գոմարով հրատարակող իրենց անգլիական տեղիւրէն խորհրդով, — յայտարարուած զբոլորք որմանց լայնաց թղթամանի՝ Իրիւ, Ամիրադլամայի եւ այն անկախ որմանց եւ՝ որպէ՛ մեծ ծանօթ ի յետին ժամանակաց գրութիւնք են: — Մեր մտքերին որմանք, որ միշտ ունեւոր նորգիրք ի մասան երկինք մասան, կը շարունակուի միջոցով գրութեան մինչեւ 164 թ.՝ անոր մինչեւ յերեւել 1724 էն կը փութի գրութեան, որ անի ետեւ տարբեր գրի՝ Թիւրք եւ՝ գրուած գրի է առի շարքը՝ քան տարբեր: Այսպիսի քան երկուսին Տարբեր առաւան հոսութեան կրնայ անհնալ իսկ երկրորդն քաղմը նուազագոյն: Ընդգրկման թիւնն անգույն եւ թուականին վրայ մտադրել մէջ ոչ ուրիշ անգրութիւնն կայ: Զեռագրն միջոցէն (էթէ 199) կը անուրի պիտուար թիւն մի եւսի, որ անոր անցած է, այդտեւ: «Եւ Բիւրաթի յառնել միտով՝ փութը Գրեգոր Մարգարիտութեան եւ բժշկարն: Սկսել մի յառնել (էթէ 185) կայ նաեւ այսպիսի ծանօթութիւն: Սեղեւ զնիւստացի Մարգարիտ եւ՝ զնուստացուող երկը գծող է: — Այսպիսով որմանքն նկատմամբ քաղմը անգրութեան տեղիւրէն համաձայն համաձայն՝ կարող ենք բռն թէ քան յիշատակող արարողն հոսիւնանայ մեր չեն մեծ տարբերութիւն յունի: Այն եւս որպէս գրութիւն է ան. թուական: Ժամանակային սեղեւն քանի մի Գրեգոր կը պատկերի Գրեգոր (էթէ եւ ոչ նման) հոսիւնանայ կողմանէ երկու արմատային թիւն: Զեռագրութեան երկը եւ ի նման թիւն: (Տես վերջին երկրորդին) Տարբեր համաձայնութեան Օրինակն նշանակումն է՝ Զեռագր, էթէ 44):

Ինչպիսի վերագոյն անդարեկցիքն, Ամիրադլամայէն ետեւ եւ անոր հետեւն: Զեռագրութեանք չենուած մեղի ծանօթ գրուածք հնագոյնն է Ասորայ Սեբաստացու այս երկախորութիւնք, որ Բժշկարն անուամբ ծանօթացած է, եւ ինք իւր Թաւադարանին մէջ՝ Գիւր Բժշկութեան արեւմտէ կը կալէ: — Որոշ հեղինակի անուամբ միշտեւ մեր ժամանակներն անկորուստ պահուած՝ քան բաւականին կանոնաւոր եւ բժշկարան կոչուելու արժանի գրութիւն է այս, եւ ժամանակագրական կարգաւ՝ երբորդն, յետ գրուածքը Միթրալ Միթրալայ եւ Ամիրադլամայ, որոց գրուածքը գոնեայ մի մասն ի ձեռին ունեցած է հեղինակս, եւ մեծաւ մասամբ անոնց կը հետեւի՝ մասնաւոր երկրորդին:

Իւր բժշկարանին մէջ Մար ոչ ուրեք ոչինչ անհնալին յիշատակութիւն է ոչ իսկ անդադուութիւն կ'ընէ իւր անհնական հանգամանաց վրայ, գրութեան ժամանակն անգամ՝ չի ծանոթանալ Այսպիսի տարիպայ ենք գիւնել օտար գրչայ՝ իւր վրայ տեղեկութիւն տառապաւ համար: Կայնապի տեղեկութիւն ի՞նչ ենանք թիւ: Զարուն առաջին քաղաքին (ՌձԳ — 1625) ի Սպահան գաղափարեալ ձեռագրէ մի, յորում Ապուստոլիկայ Յաղպի կալմանին մարգարէ եւ Կայսրութեան անհնալն անորոշ մարտնայ վերագրեալ պիտաւորութեան կին Յիշատակարանն յաշար տուէր կը գրէ անոր